

TANULMÁNYOK

MERVA SZABINA

A KORA ÁRPÁD-KORI SÁNCVÁRAK KELTEZÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL

Bevezetés

Vitán felül áll, hogy a magyar középkori régészet egyik legfontosabb alapkérdése a kora Árpád-kori sáncvárok korhatározása. Ezen erősségek vizsgálata a 10. századi temetők kutatásával párhuzamosan, már a 19. század közepén elindult.¹ Bóna István e témában íródott munkájában a régészekhez szólva hangsúlyozza: „Mindenek előtt és mindenek felett a saját szemüknek higgyenek: felméréseiknek, metszeteiknek, rétegeiknek, leleteiknek s a leletek modern vizsgálatának. Banner János jelszavával: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni.”² A kutatástörténeten végig tekintve azonban az tapasztalható, hogy a tárgyalt objektumtípusok keltezésében az előkerült leletek csupán az egyéb argumentumokkal alátámasztott kor meghatározás illusztrálására szolgáltak, s valójában az objektummal keltezték a leletet, nem fordítva.

Jelen tanulmány célja e jelenség okának vizsgálata, célirányosan a régészeti kutatott kora Árpád-kori várak kerámiaanyagának számba vétele, keltezésének, keltezhetőségének vizsgálata. Kutatásunkat elsősorban az északnyugat-magyarországi sáncvárok leletanyagára támaszkodva végeztem el.³

Annak ellenére, hogy egyazon lelethorizont jellemzi, a magyar korai Árpád-kor (értsd 10–11. század) kutatásában a legtöbb esetben külön kezelték a korszak sír- illetve telep-régészetét és a várkutatást. Jelen esetben, épp a leletek vizsgálata okán, mindhárom kutatási terület eredményeit felhasználva fejtem ki gondolataimat. Evidencia, hogy a legtöbb esetben a leletanyag legnagyobb részét képező kerámia keltező értéke kell, hogy legyen a perdöntő az egyes stratigráfiai egységek datálásában. Több alkalommal olvashatunk a sáncot megelőző 10. századi települési rétegről avagy a sáncban felt kora középkori kerámialeletekről. Emellett az archaeomágneses keltezési módszer alapját is a régészeti korhatározás adja, amely szintén nem nélkülözheti a kerámiakutatást. Indokoltnak tartom tehát a várak kutatástörténete előtt először a 10–11. századi kerámia keltezési problémáinak ismertetését.

1 BENKÓ 1998. 16., 27.

2 BÓNA 1998. 8–9.

3 Jelen tanulmány tárgyát a mainzi Römisch–Germanisches Zentralmuseum „Reiterkrieger, Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das 'Deutsche Reich' vom 9. bis zum 11. Jahrhundert” című projektje keretében vizsgáltam. Itt szeretném megköszönni a projekt magyar koordinátorának, Feld Istvánnak, hogy a kutatásban részt vehettem.

Kerámiakelvezési problémák a 10–11. században

Végigtekintve 10–11. századi kerámiakutatás eredményein,⁴ két fontos tényezőt tartok szükségesnek számba venni. Először röviden ismertetnem kell a kutatás rendelkezésére álló leletanyagot és annak kelvezési lehetőségeit, majd szót kell ejtenem a kutatásban uralkodó, az objektumok korhatározását meghatározó szemléletről.

1. A 10–11. századi kerámia – forrásbázis és keltezhetőség

A 10–11. századi kerámia azonosítása meggyőzően természetesen csak a zárt lelet-egységből, jól vagy jobban datálható egyéb leletek kíséretében előkerülő leletegyüttesek elemzésével történhet meg. Az abszolút kronológiai fogódzópontok kidolgozásához első-sorban éremleltre vagy két évszázadnál rövidebb intervallumra keltezhető kísérőleltre van szükségünk, ami ritkább esetben telepobjektumból, gyakrabban sírból kerül elő. A sírba helyezett edények vizsgálatával egyértelművé vált, hogy a halott mellé a mindennapi életben használt edényt tettek, azaz nem kifejezett sírkerámiáról van szó.⁵ Míg azt megállapíthattuk, hogy minden sírba tett edény elvben kerülhetne elő telepről is (az egyezés – az alábbiakban taglalandó kronológiai problémák miatt – véleményünk szerint nem az azonosított telepek anyagából következethető ki elsősorban, hanem abból, hogy a kerámiaedények viszonylag jól kiégetettek és másodlagosan is megégtek), addig ennek el-entéte egyelőre nem bizonyított. A vizsgálatba vont edénytípusok közül ugyanis a főzés-re/sütésre alkalmas cserépbogrács illetve sütőharang nem került idáig elő a korszakhoz köthető temetkezésből. A jelenség oka könnyen belátható, ha az útravalóul szánt „egy-tálétel” göngyölegére, s nem a túlvilágra szánt használati edényre gondolunk, a fent em-lített kerámiatípusok 10. századtól való keltezése azonban épp ezért szorul bizonyításra.

Meg kell azt is jegyeznem, hogy az edénymellékletes sírok legnagyobb része, (elte-kintve néhány nagy köznépi sírmezőtől) elsősorban a 10. századi temetőkre illetve teme-tőrészletekre jellemző, azaz nagyrészt a 10. századi edényművesség körvonalazására al-kalmazható. A forrásbázist jelenleg mintegy ezer edénymellékletes sír alkotja az egész Kárpát-medencéből. A telepkutatás tanulságai szerint a sírba tett edények összegyűjtése s elemzése elkerülhetetlen a továbblépéshez, a leletek relatív alacsony előfordulása és egye-netlen térbeli eloszlása azonban ma még nem alkalmas minden kérdés megválaszolására.

Az objektumok keltezhetősége kapcsán hangsúlyoznom kell, hogy az éremmel kelte-zett edényes sírok száma a húszat sem éri el az egész Kárpát-medence területén – ezen belül a 10., illetve a 11. század fele-fele arányban képviselt –, de a közzétett, éremmel kel-tezett telepobjektumok száma is rendkívül alacsony, s azok kivétel nélkül a 11. századból származnak.⁶ A kora Árpád-kori telepeken előkerülő fémleletek elemzése során ugyan-akkor kiderült, e leletek ritkaságuk és kronológiájuk miatt a legtöbb esetben ugyancsak nem adnak pontosabb időrendet a telepek kérdésében.⁷

Az éremmel keltezett telepobjektumok mellett egy-egy szerencsés szuperpozíciónak köszönhetően feltételezhetjük a 11. század előtti datálást. Ki kell, hogy mondjuk azonban,

4 A korszak kerámia-kutatástörténetére l.: TAKÁCS 2009. 703–706.; MERVA S.A. 179–180.

5 KVASSAY 1982. 19., MERVA S.A. 202.

6 A következő objektumok: Esztergom-Szentgyörgymező, 17. gödör. (LÁZÁR 1998. 71., fig. 55., 73.), Csepel-Nagy-Duna sor lelőhely egy kemencéjének betöltéséből (HORVÁTH 2007. 51–52.), illetve éremlelet látott napvilágot Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont 559. objektumából is (TOMKA 2000. 10.)

7 LANGÓ 2010.

miszerint a legtöbb esetben csupán a relatív kronológia valószínűsíthető, a lelőhelyek indulási korának illetve felhagyásának meghatározása nagyrészt csak sejtésnek mondható. A kerámián meghatározható attribútumokat (díszítés, forma, anyag) és edénytípusokat vizsgálva egy biztosan alkalmazható faktort tarthatunk csupán számon, mégpedig a fogaskerékmintának a kutatásban már korábban is megállapított 11. századi megjelenését.⁸ Egyéb, két, illetve három évszázadnál rövidebb intervallumra keltezhető jellegzetességet vagy edénytípust egyelőre nem tudunk meghatározni, biztosan tehát csupán az utóbb említett mintával díszített cserepek jelölhetik a 11. századtól induló használatot.

Ebből következően alapvető probléma a 10. századi kerámia keltezése, keltezhetősége. Egyelőre nincs olyan edény- vagy peremformánk, díszítéstípusunk vagy edénytípusunk, amely erre az egyetlen évszázadra lenne datálható. Amennyiben teleppanyagról beszélünk, a kézikorongolt cserépbográcsok 10. századra való keltezése épp olyan nehézkes – azaz ugyanúgy bizonyítható vagy cáfolható – mint bármely más formáé, díszítésé vagy edénytípusé.

Egyes régiók településhorizontjainak értékelésénél illetve egyes telepek belső kronológiájának kialakításánál használatos módszer az elkülönített anyagszoptok kronológiai csoportokként való értelmezése. Több korszakban használt lelőhelyek esetében a módszer létjogosultsága vitathatatlan, az általunk vizsgált időszakban azonban – illetve a bennünket most közelebről érdeklő mikrorégióban, a 8–11. század vonatkozásában is – kérdéses, hogy minden esetben járható-e ez az út. A kérdés újragondolására a 9–10(?). századi Bácsa-Szent Vid dombi, illetve a 10?–11–12?. századi Ménfőcsanak-szelesi telepek anyagának összehasonlító vizsgálata sarkallt. A bácsai cserepeken és a lelőhelytől légvonalban mintegy 12 km-re elhelyezkedő ménfőcsanaki kora Árpád-kori település kerámiaanyagán végzett petrográfiai összehasonlító elemzés ásványos összetétel- és technológiai különbségeket, egyes esetekben azonban nagyfokú hasonlóságot mutatott ki.⁹ A kísérlet tanulsága, hogy általában nem tarthatjuk kizárhatónak egy olyan modell realitását, miszerint a két telep kerámiája közti egyértelmű anyagösszetétel- és technológiai különbség ellenére létezett időbeli átfedés a telepek használatában. Mindig megmarad tehát annak esélye, hogy csupán több, egy időben élő fazekaskör produktumait elemeztük. Meg kellett állapítani, hogy az egyes anyagtípusok (mikroszkópikusan: egyes ásványianyag-tartalmú csoportok) elkülönítése egyéb jellemzők (díszítés, forma) híján nem jogosít fel kronológiai csoportok meghatározására. Erre a következtetésre éppen azon leletek vizsgálati eredménye vezetett, melyek ásványianyag-tartalmukat tekintve nagyon hasonlóknak mutatkoznak, viszont díszítésük alapján egészen biztosan van datálásukban száz-kétszáz év eltérés!

2. A 10–11. századi kerámia – a kutatás szemlélete

A kutatástörténettel kapcsolatban két dologról szükséges szólnom, egyrészt a 10–11. századi telepkerámia keltezése vonatkozásában kialakult szemléletmódról, másrészt annak a magyar honfoglalást megelőző évszázaddal/évszázadokkal való kapcsolatáról.

A kora Árpád-kori, azaz 10–11. századi települések kapcsán két felfogás figyelhető meg a magyarországi kutatásban, s ez meghatározza a keltezési törekvéseket. Egyrészt

⁸ TAKÁCS 1996b. 340. A sírba tett edények esetében: MERVÁ S.A., 203.

⁹ A dr. Szakmány György és dr. Tóth Mária által végzett természettudományos vizsgálatok és azokból leszürrhető régészeti következtetések részletes ismertetésére egy következő tanulmányban kerül sor.

több kutató tesz kísérletet a magyar honfoglalás utáni egy évszázad kerámiaanyagának elkülönítésére, elsősorban a kézikorongolt cserépbogrács hiányával jellemezve a leletanyagot.¹⁰ A másik felfogás szerint nem különítendő el a honfoglalás utáni évszázad leletanyaga az államalapítás utáni évszázadétól, így képviselői következetesen 10–11. századra kelteznek a telepeket.¹¹ Ez utóbbi a szemlélettel cseng össze az, hogy ők a kézikorongolt cserépbográcsokat a 10. századtól datálják.¹²

Végül szólunk kell a kora Árpád-kor és a korábbi évszázad(ok) időrendi viszonyáról. A magyarországi (kora)középkori telepek kronológiája kimondatlanul, de még mindig azt sugallja, hogy a telepek felső/alsó időhatára a magyar honfoglalás kell, hogy legyen. A szakirodalomban tehát általában 8–9. századi, illetve 10–11. századi telepek/telephorizontok keltezésről olvashatunk, de 9–10. századi datálásról nem. A jelenség mögött nem feltétlenül azon meggyőződés áll, miszerint a kronológiánk pontos és biztos alapokon nyugszik, sokkal inkább egy kutatási hagyományról beszélhetünk. Ezen szemlélet, ha nem is szándékosan, de a telepek időrendjével etnikumot és diszkontinuitást sugall, ami semmiképp sem tartható, még akkor sem, ha az ugyanezen időszakra keltezett temetők szintén hiányoznak.¹³ Bár mindenki számára evidencia, hogy a magyar honfoglalás idején a Kárpát-medence lakott terület volt, a magyarországi (nem a kárpát-medencei!) (kora)középkori telepek keltezését illető általános gyakorlat ezt korántsem tükrözi.

Véleményem szerint tehát a „kritikus” 10. századi települések kutatásánál elviekben két típust kell keresnünk, a honfoglalás korát megelőző (9–10. századi), illetve a honfoglalás idején induló (10. századi(?), 10–11. századi) telepeket.

A kora Árpád-kori várak sáncainak keltezhetősége

Az alábbiakban számba veszem a kutatás során alkalmazott eljárásokat, röviden taglalva a történeti kelteezést, majd végigtekintve a régészeti keltezés eddig alkalmazott módszereit.

Történeti keltezés

Bevezetésképpen a történettudományok kutatástörténetének behatóbb ismertetése nélkül ugyan (ennek utolsó, részletes összefoglalását Mordovin Maxim doktori disszertációban olvashatjuk¹⁴), de röviden fel kell, hogy vázoljam a főbb kutatási eredményeket. Maga a kutatási terület természetszerűleg számos történeti kérdést vet fel, attól függetlenül nem kezelhető. Gondoljunk csak a várak funkciójának meghatározására, avagy azok szervezett, egyidejű,¹⁵ illetve több szakaszban történt építésére.¹⁶ Ha csupán a *történeti adatokkal* való korhatározást tekintjük – gondolunk itt Anonymus gestájának forráskriti-

10 WOLF 2003. 100–103. de korábbról is olvashatunk későbbre való datálásról: SZABÓ 1938. 25. A 10. századra való keltezés kapcsán megemlítendő, hogy Herold Hajnalka Örménykút telepének periodizálásánál a 3. fázist (az avarok és az Árpád-kor közt) kizárásos alapon, analógiák segítségével datálja 10. századra: HEROLD 2004. 63. A kézikorongolt bográcsleletek szinte teljes hiányával indokolva 10. századra keltezi a győri Vagongyár területén feltárt telepet Tomka Péter: TOMKA 2011. 304–305.

11 Takács Miklós a kivételt a hengeres nyakú és bordásnyakú edénytípusban látja, vélekedése szerint ez a típus biztonsággal 11. századi sírból nem került elő. TAKÁCS 2009. 236.

12 SZÓKE 1955. 90., TAKÁCS 1986. 136–137., TAKÁCS 1993. 453., TAKÁCS 1996b. 336., TAKÁCS 2009. 237.

13 Ugyanerről a problémáról olvashatunk a temetők kapcsán is: TOMKA 2010. 222–223.

14 MORDOVIN 2010. 87–99.

15 BÓNA 1998. 18–19.

16 BUZÁS 2006. 43.

kával való használatára¹⁷ –, láthatjuk, hogy a történészek ugyanazon adatokra alapozva is különböző eredményekre jutottak. Míg Györffy György kutatásai szerint már a 10. századi vezéri szálláshelyeken várak álltak és erre a nemzeti szervezetre épültek a vármegyék,¹⁸ addig Kristó Gyula törzsi eredettel számolva ugyan, de a sáncváarakat a 10–11. század fordulójára, a 11. század elejére keltezi.¹⁹ Buzás Gergely e témához kapcsolódó tanulmányának már címe is kizárja a 10. századi eredet lehetőségét. A kazettás szerkezetű sáncokat vizsgálva, azokat hadtörténeti adatokkal 1042 és 1074 közé helyezi, I. András uralkodásához kötve emelésüket. A kutató álláspontja szerint ezen objektumok a német támadásokkal szemben határvárként funkcionáltak, az államszervezés első évtizedeire való datálást ezért tartja elfogadhatatlannak.²⁰

A *nyelvészeti-történeti adatok* keltező értékéről Kristó Gyula írt részletesebben, megkérdőjelezve a módszer létjogosultságát.²¹ A kutatásban megfogalmazódott azonban egy olyan nézet is, miszerint minden személynévi eredetű várnév csak 10. századi lehet.²²

Németh Péter a témával kapcsolatos első publikációi egyikében a magyar államszervezést egy hosszabb folyamatként képzi el, a sáncváarakat így módon a 10. század elejétől I. Istvánig datálva.²³ *Nem tisztán régészeti érvelés* azonban az sem, ahogy a későbbiekben Németh,²⁴ majd Bóna István a tárgyalat erősítések országos szintű kiépülése előfeltételként egy központosított szervezetet s egyben defenzív külpolitikai berendezkedést tételez fel, így datálva az államalapítás korára a várak sáncait.²⁵ *Vegyes régészeti-történeti argumentációval* keltez Gömöri János a soproni sánc esetében, a sánc típusa és történeti vonatkozások okán az ispáni központ létrejöttét Szent István korára helyezve.²⁶ Vegyes érveléssel határozza meg a 11. század elejére Tomka Péter is az északnyugat-magyarországi sáncváarak korát.²⁷

Régészeti keltezés

A relatív illetve abszolút kronológia kialakítására alkalmas régészeti metódusokat külön-külön tárgyalom, s északnyugat-magyarországi példákon illusztrálva igyekszem bemutatni a kerámiával való keltezés lehetőségeit. A kora Árpád-kori fazekasságban (is) vélhető regionális különbségeket szem előtt tartva, a vizsgálatom tárgyát képezi a kiskalföldi régió kora Árpád-kori sírba tett edényei és telepkerámiája is, melynek elemzésével igyekeztem a sáncokból előkerülő kis mennyiségű leletanyag keltezését pontosítani. Sajnos a régió 10–11. századi temetőhorizontjából csupán az oroszvári edénymellékletes sírok képviselik a temetkezésből előkerülő kerámialeleteket.²⁸ A Győr környéki telepkerámia tanulmányozása a Bácsa-Szent Vid dombi 9–10. századi²⁹ és a Ménfőcsanak-Szeles dűlői 10(?)–11–(12?). századi telepének feldolgozásával történik. A korszakhoz

17 GYÖRFFY 1977. 232–234., 243., KRISTÓ 1988. 21–26., ZSOLDOS 2001. 43–48.

18 GYÖRFFY 1977. 191–210.

19 KRISTÓ 1988. 82–85., 94.

20 BUZÁS 2006. 46–51.

21 KRISTÓ 1988. 57–99.

22 DÉNES 1996. 364.

23 NÉMETH 1977. 215.

24 NÉMETH 1985. 109–110.

25 BÓNA 1998. 18–19., BÓNA 2001. 106.

26 GÖMÖRI 2002. 89.

27 TOMKA 1976. 393., TOMKA 1987. 153.

28 HORVÁTH–MERVA–TOMKA S.A.

29 MERVÁ–TOMKA S.A.

tartozó soproni és Sopron környéki telephorizontot pedig a következő lelőhelyek kerámiaanyagának megtekintésével igyekeztem megismerni: Fertőszentmiklós-Szeredre dűlő, Rőjtökmuzsaj-Zsebedomb alja, Sopron-Új utca–Szt.György utca sarka, Sopron-Bánfalvi út és Szakony-Békás tó.³⁰

A történeti interpretációt megelőző, tisztán a régészeti adatokon alapuló kiértékelés csak néhány esetben nyújtott biztos támpontot a *korai várak relatív illetve abszolút kronológiájához*.

Relatív kronológiai kutatások

Az *objektumok tipológiájának* kidolgozásával (mely legfeljebb relatív keltezésre alkalmas) már többen felállítottak egy kronológiát a kutatás során (a sáncok szélessége³¹ és/vagy a sánctörésvonalak alapterülete alapján³²), ez azonban ma már nem tartható. Legújabbban a lengyel, cseh és magyar sánctörésvonalak összevetésével kialakított tipológia egyik tanulsága az, hogy a típusok jórészt nem alkalmasak keltezésre és nem köthetők egyértelműen valamelyik területhez. Emellett a magyarországi sánctörésvonalak részletes vizsgálatával kiviláglott, hogy korántsem beszélhetünk egységes szerkezetekről, amely egy központi, tervszerű építkezést sugallna.³³ Az összehasonlító elemzést elvégezve Mordovin Maxim arra következtetett, hogy a korai sánctörésvonalak építését egy hosszabb folyamatként kell elképzelnünk, amely még Géza fejedelem idején indulhatott, s akár a 11. század második feléig is eltarthatott.³⁴

A sánctörésvonalak régészeti korhatározásánál felhasznált másik fontos szempont volt a sáncok *stratigráfiai helyzete*. Több esetben olvashatunk egy, a sánctörésvonalat megelőző települési rétegről,³⁵ amely az erődítés terminus post quem keltezésében alapvető tényezőt jelent. A „publikáció-alapú” kerámiaelemzés veszélyét elkerülendő, most csak azon lelőhelyek értékelésére szorítkoztam, amelynek személyes vizsgálatára lehetőségem nyílt. A következőkben három, vizsgálatra alkalmas objektum ilyen módon történő keltezési lehetőségeit veszem sorba, a győri, a bácsai és a soproni sánctörésvonalat.

Az 1970-es években a *Győr-káptalandombi* ásatásokon³⁶ mód volt pontos stratigráfiai vizsgálatokra, így bizonyossá vált a sánctörésvonalat megelőző 10. századi település léte.³⁷ Az 1978-ban végzett feltáráson három, rétegtanilag elkülöníthető periódust állapított meg Tomka Péter. Itt szuperpozícióban helyezkedett el egy veremház, egy földbe mélyített, cölöpszerkezetes raktárápület és egy gerendaváz, ún. Blockwerk-technikával épült raktársor. Bár a sánctörésvonalat régészetileg nem sikerült lokalizálni (ugyan az 1974. évi kutatás során

30 Ezúton szeretném megköszönni dr. Gömöri Jánosnak, hogy a leletanyag megtekintésére engedélyt adott.

31 NOVÁKI–SÁNDORFI 1981., SÁNDORFI 1985. 159–173., SÁNDORFI 1989. 19–26.

32 NOVÁKI 1988. 149–150., DÉNES 1996. 364.

33 MORDOVIN 2010. 162–163.

34 MORDOVIN 2010. 194.

35 Az egyik legjobban megkutatott és közeljövőben közlésre kerülő sánctörésvonal, a borsodi vár építési korát, többek között a sánc alatt húzódó 10. századra keltezett települési objektumok miatt, Wolf Mária szintén a 10. század végére – a 11. század elejére tette. WOLF 1996. 243., WOLF 2001. 179., 182. Későbbi munkájában azonban már az 1020–1050-es intervallumot valószínűsíti, érveléséhez elsősorban régészeti és természettudományos keltezési módszert alkalmazva. WOLF 2008. 90., 173. A lelőhely stratigráfiája kapcsán a közelmúltban megfogalmazódott egy ellenvélemény. MORDOVIN 2010. 182–186. Ezúton köszönöm Wolf Máriának és Mordovin Maximnak, hogy doktori disszertációjuk kéziratát rendelkezésemre bocsájtották.

36 Ezúton szeretném megköszönni Tomka Péternek, hogy a leletanyag megtekintésére és elemzésére engedélyt adott.

37 TOMKA 1987. 153.

előkerült gerendavégek erre utalhattak³⁸), az ásató feltételezte, hogy a harmadik periódust képviselő gerendavázis raktársor a sánc belső oldalához csatlakozhatott, azaz a sáncsal egykorú.³⁹ Amennyiben ezt elfogadjuk, a harmadik periódus objektuma alatt előkerülő másik két periódus a sánc alatti településrétegeket kell, hogy reprezentálja.

Az egyes horizontokhoz köthető leletanyag számbavétele során⁴⁰ a következőket állapíthattuk meg: a „sáncra” boruló barna téglaszemcsés (planírozási) réteget késő Árpád-kori bográcsperem-típusok, fogaskerékmintás edénytöredékek kelteznek. A rétegtani megfigyelésekre alapozva megkíséreltük elkülöníteni a késő Árpád-kori réteg alatti horizontokba tartozó objektumok elsődleges betöltését és az abból előkerülő leletanyagot a másodlagos betöltés leletanyagától. Mivel a nagyfokú késő középkori bolygatásnak köszönhetően másodlagos, kevert betöltéssel is kell számolnunk, így az onnan származó leletanyag nagyobbreszt csak hosszabb intervallumra való post quem keltezést tesz lehetővé. Példa erre a második periódushoz tartozó nagy cölöpszerkezetes objektum homokos betöltése, amelyből számos római cserép illetve egy kora középkori peremtöredék került elő.

A feltételezett sánchoz kötött égett vörös rétegből (a gerendavázis építmény horizontja) csekély leletanyag származik, a római leletek mellett egy csigavonaldíszes fazék-oldaltöredék került napvilágra. A horizonthoz kapcsolható egy agyagkemence és két kisebb gödör is, melynek betöltéséből korhatározó leletként egy fogaskerékmintás oldaltöredék került elő. Tegyük hozzá, a horizont felső időhatárát a sánc(hoz tartozó épületek) pusztulási kora jelenti. Ami az égett, vörös réteggel jellemezhető periódus alatti horizontok elsődleges betöltését illeti: a cölöpvázis, nagyméretű raktársor megfelelő betöltéséből (azaz a homokos betöltés alatt elhelyezkedő sötétebb rétegből) nagy grafitos tárolóedény peremtöredéke (1. tábla, 1.), hullámvonalköteggel díszített, kiegészíthető fazék töredékei (2. tábla), és néhány jellegtelen, csigavonallal illetve hullámvonallal díszített darab került elő.

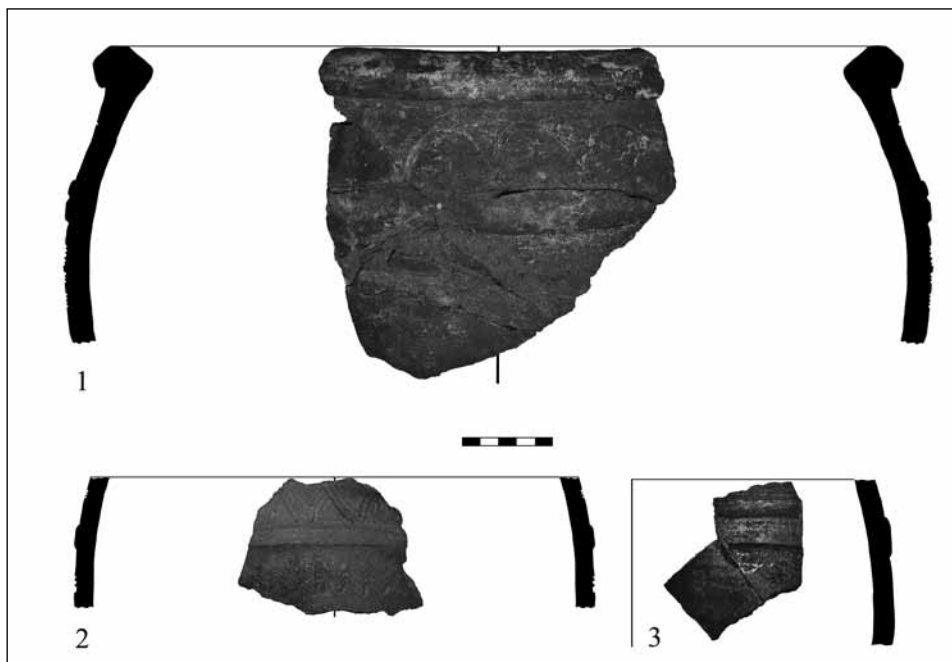
A tárgyalt, harmadik periódusú raktársor kialakításával egy, annak az északnyugati részén elhelyezkedő objektumot (veremházat?) vágta el. Az objektum beásása szépen dokumentálható volt (3. tábla), itt az alsó, összefüggő faszénrétegből előkerült leleteket tekinthetjük korhatározónak. Ehhez a horizonthoz köthető egy, Magyarországon unikálisnak számító gömbtestű grafitos edény, egy másik, bordával díszített grafitos oldaltöredék, egy széles távval bekarcolt csigavonaldíszes tárolófazék, egy hullámvonalkötegdíszes oldaltöredék és végül több, hullámvonallal illetve csigavonallal díszített peremtöredék (4-5. tábla, 1. tábla, 2-3.).

Ami az előkerült leletek keltezhetőségét illeti, mint láhattuk, a fogaskerékminta kivételével minden díszítéstípus előkerült a „sánc” alatti településrétegekből, így megállapítható, hogy annak 11. századi keltezése nem bizonyított. Amint azonban a fentiekben már kifejtettem, egyelőre nem tudunk a kerámia segítségével egyetlen évszázadra keltezni, így a fogaskerékmintás töredékek híján sem állíthatjuk, hogy a leletanyag a 10–11. századon belül közelebből elhelyezhető lenne, csupán akkor, ha elfogadjuk a sánc-hoz tartozó horizont alatt előkerült leletanyag reprezentatív voltát. Meg kell, hogy jegyezzem, a sánc alatti horizontokból nem került elő cserépbográcslelet, csupán másodlagos betöltésből ismerünk összesen két darab olyan bográcsperemet, amelyek tipokronológiai

38 TOMKA 1976. 405., Abb. 14.

39 TOMKA 1987. 148–149.

40 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tomka Péternek, hogy lehetőséget nyújtott a leletanyag megtekintésére.

1. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás grafitos kerámia-leletei:
 1. a 2. periódushoz köthető tárolóedény peremtöredéke, ltsz.: XJM 88.12.5.;
 2. az 1. periódushoz köthető tárolóedény oldaltöredéke, ltsz.: XJM 88.12.62.;
 3. az 1. periódushoz köthető tárolóedény oldaltöredéke, ltsz.: 88. 12. 20.

alapon a 11–12., illetve 12–13. századra lennének datálhatók. Emellett számon kell tartanunk még egy, objektumhoz ugyan nem köthető, kora Árpád-kori edénytípust is, ugyanis két bordásnyakú edény peremtöredéke látott napvilágot a sánc alatti rétegsorokból (6. tábla). Ami pedig a grafitos import edények keltezhetőségét illeti, a közelmúltban bizonyosodott be, hogy a kisalföldi kora középkori telepanyagban, ha kis százalékban is, de megjelenik az államalapítás előtt, sőt, valószínűsíthetően már a magyar honfoglalás előtti évszázadban is a nyugati importkerámia.⁴¹ Összességében tehát a leletek alapján a győri lelőhelyről annyi állapítható meg, hogy a feltételelesen sánchoz köthető horizont alatti településrétegek 11. századinál korábbi keltezése valószínűsíthető, alsó kronológiai határunk azonban bizonytalan, azt a rendelkezésre álló csekély leletmennyiség alapján a 9–10. századon belül nem tudjuk pontosítani.

Sokáig államalapítás kori sáncváraink között tartotta számon a kutatás *Bácsa-Szent Vid* objektumát is. A bácsai sánc korát elsősorban a stratigráfia és az előkerült leletanyag alapján határozta meg először Nováki Gyula, aki a sánc alatt húzódó kora középkori – az ásató szerint 10–13. századi⁴² – telepnyomok okán azt a 12–13. századra keltezte,

41 Bácsa-Szent Vid domb lelőhely 9–10. századi település leletanyagában jelen van a grafitos kerámia.: Merva–Tomka S.A.

42 A kutató hangsúlyozta a kora középkori kerámiakronológia bizonytalanságait, két töredék esetében felvetve azok esetleges 8–9. századi voltát is: Nováki 1976. 122., 9. kép, 6–7. A Tomka-féle ásatási anyag vizsgálatára alapozva úgy gondoljuk, az általa közölt leletanyag (Nováki 1976. 121–123., 8–11. kép), amely nagyrészt a sánc alatt húzódó kora középkori nyílt színi telephez tartozik, a 9–10. századra keltezhető.

2. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga: a 2. periódushoz köthető kerámialelet. Ltsz.: XJM 88.12.2.

megjegyezve ugyan, hogy a sáncterkezetre pontos analógiát nem ismer.⁴³ Tomka Péter újabb kutatása során azonban sikerült olyan rétegtani megfigyeléseket tenni, ami kizárja a korai keltezését.⁴⁴ A lelőhely stratigráfiája ugyanis a következő:

1. A sánc által körülhatárolt részen a leletanyag alapján nyolc, 9–10. századra keltezhető telepobjektum került feltáráásra, emellett az előkerült kora középkori leletanyag mintegy harmada kultúrrétegből származik (7. tábla).

2. A 11. századra keltezhető temetőrészlet⁴⁵ egyes temetkezései (a 16., 17. és 19. sír) a korábbi horizonthoz tartozó telepobjektumokon helyezkednek el. A lelőhely ezen két horizontját tekintve három szuperpozíciót sikerült dokumentálni: az 1. objektumra a 16. sírt,⁴⁶ a C objektumra a 17. sírt és J objektumra a 19. sírt ásták rá.

3. A leletanyag alapján elkülöníthető további nyolc Árpád-kori és két középkori gödör, továbbá hét gödör keltezése kérdéses. A 18. sírt a D objektum vágja, melyet csupán

43 NOVÁKI 1976. 120–125.

44 TOMKA 2000. 13–14.

45 A temetőből 4 sírt tártak fel, melynek részletes bemutatása a közeljövőben megjelenő doktori disszertáció keretében olvasható majd, Horváth Ciprián tollából. A részletes bemutatástól eltekintve tehát mi csak a kora középkori település kronológiája szempontjából fontos sírmelléleteket emeljük ki.

46 A sírt keltező Stephanus Rex érem: TOMKA 2000. 13. kép

3. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga: a 4. szelvény északnyugati része, a legkorábbi periódushoz köthető objektum beásása (nyugatról), az alsó, égett szenes réteg, s az abban talált edényleletek in situ (fényképezte: Tomka Péter)

két jellegtelen középkori töredék datál. A templomdombon, az újkori templom elé keltezhető a melléklet nélküli síros középkori/kora újkori (?) temetőhöz tartozó 13. sír.⁴⁷

4. A feltárás során dokumentálták a kőtemplom kiszedett falait és a feltehetően hozzá tartozó 15 újkori sírt. Az épületet az 1. katonai felmérési térképen (1763–1785) még álló épületként ábrázolják, a felméréshez tartozó országleírásban is szerepel: „Eine Capele ausserhalb des Dorfes auf einem Hügel. Eine gemauerte Capele befindet sich auf der Wiesen.”⁴⁸ A 2. katonai felmérés térképein (1806 és 1869)⁴⁹ már a régészeti ásatásokon is lokalizált téglaegetőt találjuk (a feltárás során igazolódott, hogy 1839-ben a területen téglaegetés folyt, a máglyák lesároztott, átégett alapjai a sírok felett összefüggő felületeket alkottak). A 3. katonai felmérés térképén (1880) a templomot romként jelölik. Az épület felhagyásának időpontjához egy 1816-os határleírás visz még közelebb: ekkor már „Szent

Vid templomának omladékaként említi” az objektumot.⁵⁰

Ami a sánc térképi ábrázolását illeti, egyértelműen nem azonosítható a földhányás, tegyük hozzá, ennek relatív magassága a 20. század végén nem haladta meg a 1,5 métert. A 3. katonai felmérés (ez részletességét és pontosságát tekintve a legkövetkezősebbnek mondható a három 18–19. századi felmérés közül) a sánc vonalában fasort jelöl (8. tábla).⁵¹ Elsősorban a régészeti stratigráfiai vizsgálatok és a 4. horizont 18. száza-

47 Ezzel a lelőhellyel hozható kapcsolatba egy 16. század végi írott forrás is. Egy 1593. április 19-én kelt törvénykezési jegyzőkönyvből idézünk: „Nováki Andreassyth Mátyás királyi jogügyigazgató a maga, és Lipchey János nevében tilalmazza a bácsai prediális nemeseket Szentvid pusztá földjeinek használatától és az ugyanott Szentvid tiszteletére emelt egyház temetőjében való temetkezéstől.” GECSENYI 1990.

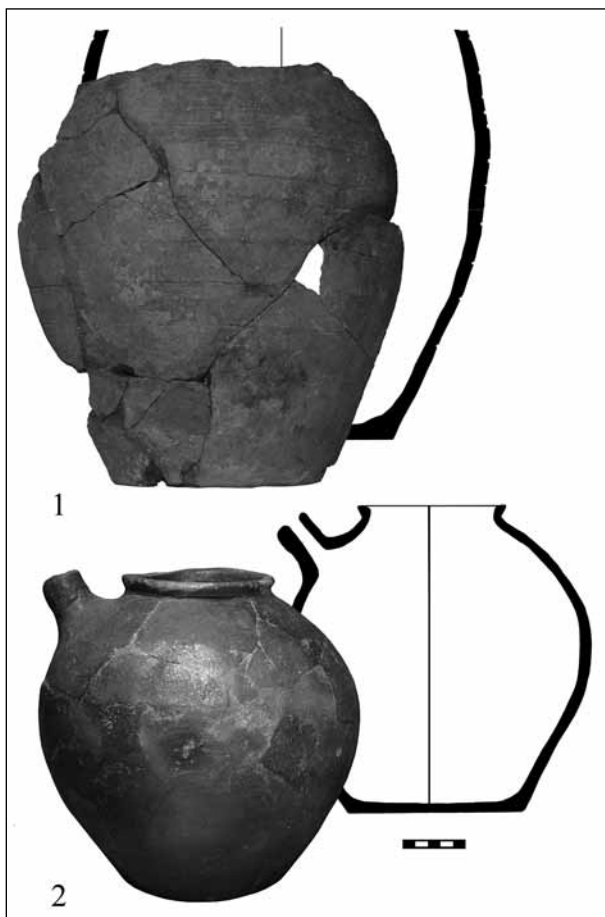
48 Arcanum 2004.

49 Arcanum 2005.

50 VÉGH 2000. 56–57.

51 Arcanum 2007.

di–19. századi eleji keltezése⁵² indokolja, hogy a bácsai sánc 11. századi/Árpád-kori keltezését erősen megkérdőjelezzük.⁵³ Az 1987. évi kutatás során ugyanis sikerült megfigyelni, hogy a sánc a templomdomb pusztulási rétegére húzódik, azaz lelőhelyünkön az 5., legkésőbbi horizontot kell, hogy képviselje. Ha ennek korát kívánjuk meghatározni, hangsúlyozni kell, hogy a sánc török korra való datálása – melyről több helytörténeti írásban olvashatunk⁵⁴ – a török kori leletanyag hiánya, a stratigráfiai megfigyelésekből adódó következtetések miatt, illetve azon okból, hogy a Győr s környékének török kori topográfiájában sem szerepel az objektum,⁵⁵ nem tartható. Felmerült az utóbbi években azonosított és lokalizált más Napóleon-kori redutok és sáncok kutatása kapcsán⁵⁶ a bácsai objektum 1809. évi keltezése is. Győr városa mellett többek között Vének és Bácsa között is emeltek sáncokat a francia csapatok, egy korabeli írott forrás erről tudósít bennünket.⁵⁷ Egy 1809-es térkép azonban pontosan jelöli ezen sánc elhelyezkedését⁵⁸ az itt tárgyalt objektumtól délnyugatra, így ezt a lehetőséget ki kell zárni. Amennyiben bízhatunk ez utóbbi térkép hitelességében és pontosságában, ak-

4. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga, a 4. szelvény északnyugati részén megfigyelt beásás (veremház?) alsó, szenes rétegéből előkerült leletanyag: 1. tárolóedény töredéke, ltsz.: XJM 88.12.2.; 2. gömbtestű, kiöntőcsöves grafitos edény töredéke, ltsz.: XJM 88.12.1.

52 VENDE 1908.19.

53 BÓNA 1998. 37.

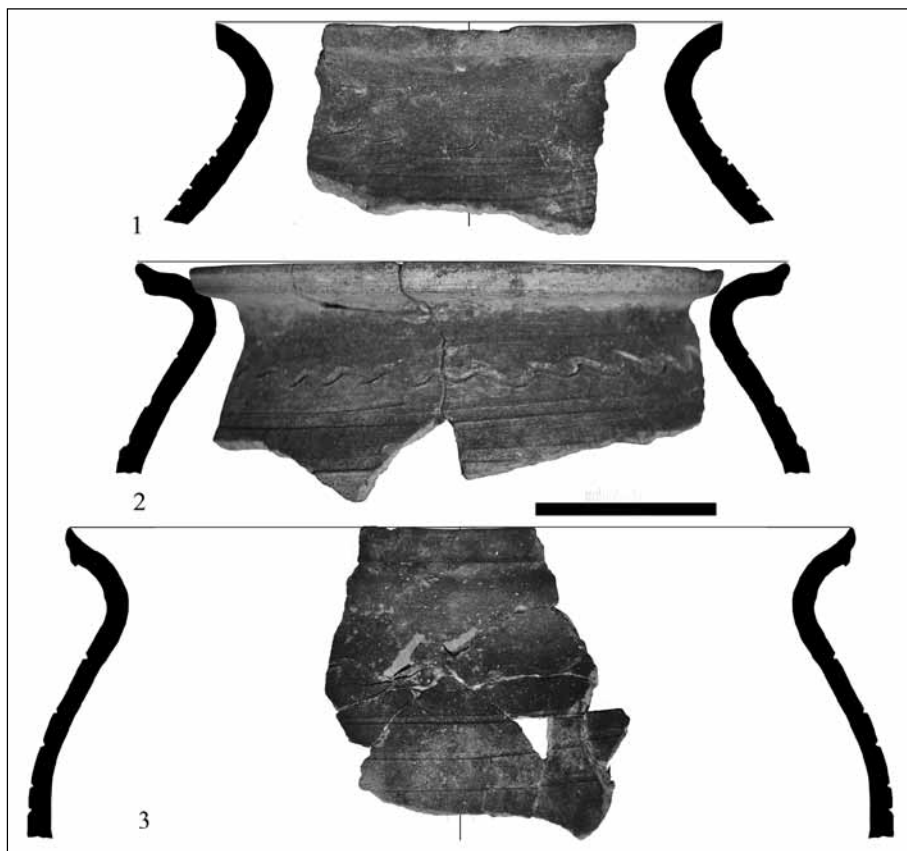
54 VENDE 1908., REISZIG 1908., VÉGH 2000. 35.

55 PÁLFFY 1999. 171. Azaz nem találjuk a 16. század második felére keltezhető őrházak, őrhelyek listáján sem az objektumot. Hozzá kell tennünk, hogy a Tomka Gábor által feltárt Győrszentiván-András vár török kori léte viszont bizonyított, Nováki Gyula 1952. évi terepbejárása idején sáncának relatív magassága 2–5 m volt. NOVÁKI 1952b. 4., TOMKA G. 2002. 143–144.

56 NOVÁKI–TOLNAI 2010.

57 VERESS 1987. 217.

58 GAZDAG 1965. 316., 8. ábra: Plan von dem verschanzten Lager bey Raab, dem 14 Juny 1809. HDTIT. H. IV. a. 1332.

5. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga, a 4. szelvény északnyugati részén megfigyelt beásás (veremház?) alsó, szenes rétegéből előkerült leletanyag, az 1. periódushoz köthető fazékperem-töredékek: 1. fazékperem-töredék, ltsz.: XJM 88.12.58.; 2. fazékperem-töredék, ltsz.: XJM 88.12.58.; 3. fazékperem-töredék, ltsz.: XJM 88.12.50.

kor úgy tűnik, hogy még a 19. század elején sem állt sánc a Szent Vid dombon. Ha azonban a terület természetföldrajzi adottságaira és az ahhoz kapcsolódó, a néprajzi kutatásból ismert helyi gyakorlatra gondolunk, felmerül bennünk annak lehetősége, hogy a sánc valójában egyszerű újkori földhányás, ami árvízvédelmi szerepet töltött be. A 19. század végén elvégzett folyamszabályozásig a régió falvai sok esetben kénytelenek voltak eredeti helyükről áttelepülni vagy éppen gátat építeni.⁵⁹

59 FILEP 2003. 24–25. Ahogy ezt Kovacsevics György 1724. február 16-án Ebergényi Lászlóhoz írt levele jól tükrözi: „Győr vármegyében pedig, Ásványi nevű falunak az utóbbi víznek árjan agy szakadásokat téven egészen elfutotta a határokat, directe Győr felé akarja meatusát venni a Duna, idővel... a Rárói kastélyt két esztendő múltán elhordja, s nagyobb részeit Szigethköznek semmivé teszi... Ha töltéssel nem occupálnak Ásvánnyal a Dunának, egész Szigethközt elborítja a Duna...” NÉMA 2003. 73–74. Ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, miszerint néprajzi kutatások bizonyítják, hogy a kislétföldi helyi lakosság népi építészeti módszerekkel végezte az árvízmentesítést. Cölöpök leverésével, gerendaváz készítésével rőzsegákat raktak, ezeket a rőzsegákat folyami kavicssal, hordalékkal burkolták. FILEP 2003. 25.

6. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga, 5. szelvény, szén szemcsés réteg, az 1. periódushoz köthető bordásnyakú fazék peremtöredéke, ltsz.: XJM 88.12.3.

A lelőhely közelmúltban végzett elemzése tehát alátámasztja Tomka Péter korábbi, sommásan megfogalmazott véleményét, miszerint a bácsai objektumot törölni kell Árpád-kori (ráadásul „határvédő”) sánctöréseink sorából.⁶⁰ A merőben más keletkezés rávilágít a post quem datálás és pusztán a sánctörések anyagával való keletkezés határaitra és veszélyére is. Mivel a lelőhely az Árpád-kor után pusztává vált és legelőként funkcionált, ezért érthető, hogy a később kiásott és felhányt földben – utalunk ezzel a sánctörések leletanyagára – későbbi cserepeket nem is találhatnánk.

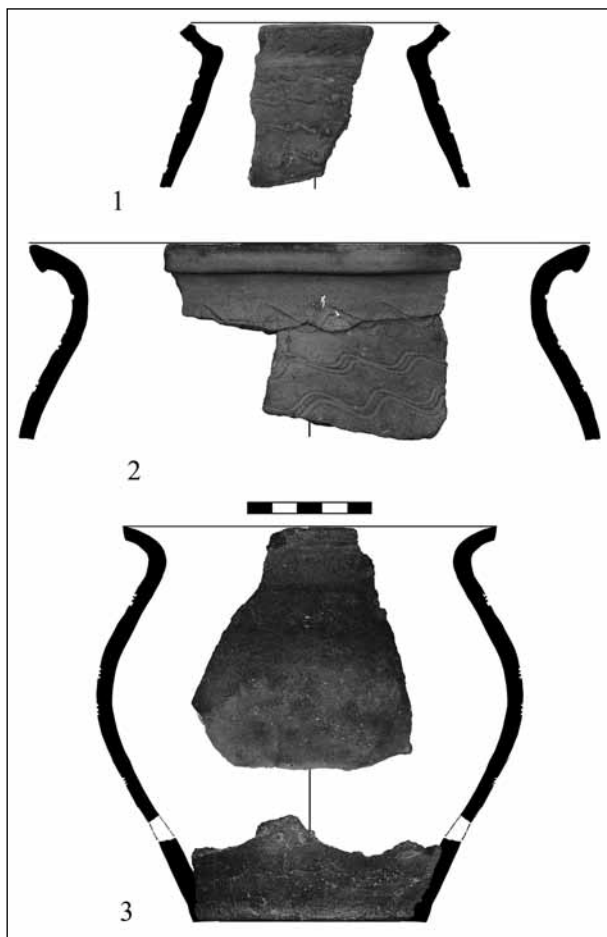
A szakirodalomban olvashatunk továbbá az egyik legjobban kutatott korai központunk, a *soproni* ispáni vár sánca kapcsán is az objektumot megelőző kora középkori településrétéről.⁶¹ Tóth Sándor 1967–1971. évi, Sopron-Városház utcai ásatásán figyelt meg a sánctörés alatti fekete réteg felső részében egy olyan kerámia csoportot, amelyet akkor a 10–11. századra helyezett (9. tábla). A rendkívül precíz dokumentációnak köszönhetően sikerült beazonosítani azt a leletanyagot, amelyet az ásató erre az időszakra keletkezett (10. tábla).⁶² A régió kora Árpád-kori leletanyagának ismeretében azonban ez a datálás, mai tudásunk szerint, nem támasztható alá. A kérdés végső eldöntésére a termolumineszcencia keletkezési módszert hívtuk segítségül, amely jóval korábbi datálást igazolt.⁶³ A leletanyag stratigráfiai helyzete alapján ez a korhatározás nem meglepő, tekintve, hogy más korábbi anyag, így kelta grafitos perem is származik ebből a rétegből. A rendelkezésre álló kerámiaanyag alapján mindenesetre a továbbiakban nem látjuk bizonyítottnak, hogy itt a római s kora népvándorlás kori rétegeket követő, újabb, de a sánctörés építését megelő-

60 TOMKA 2000. 13–14.

61 TÓTH 1968. 2–3., TÓTH 1969. 259., TOMKA 1976. 153.

62 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Balassa Krisztina soproni gyűjteménykezelőnek, aki különösen nagy segítséget nyújtott a leletanyag felkutatásában.

63 A datálás – amelynek eredménye egy későbbi tanulmányomban lesz olvasható – összecseng Horváth Friderika régészeti keletkezésével, miszerint kora császárkori bennszülött kerámiáról van szó. Ezúton köszönöm a konzultációs lehetőséget!

7. tábla Bácsa-Szent Vid domb 9–10. századi telepkerámiaja:

1. szórvány fazékperem-töredék: 2010.251.1. XJM;

2. az 1. objektum betöltéséből származó fazékperem-töredék:

88.1.165. XJM.; 3. a kora középkori vasrúdlelet környezetéből származó kiegészíthető fazék: 2010.238.1-4. XJM

hasonlóságot, hogy felmerül annak egy árucsoporthoz való tartozása, s így a keresztdatálás lehetősége (12. tábla). A szakonyi objektum mind hagyományos régészeti-tipológiai, mind természettudományos (archeomágneses) keltezéssel a 10–11. századra helyezhető.⁶⁴

Emellett meg kell, hogy említsünk egy másik leletet is a soproni sánc betöltéséből. Ezen oldaltöredék díszítésének azonosítása azonban nem egyértelmű, kérdéses, hogy a hullámvonalköteg alatt benyomkodásról, avagy fogaskerékmintáról van-e szó? (13. tábla) Amennyiben elfogadjuk az utóbbit, a sánc legkésőbbi, 11. századtól datálható leletéről beszélhetünk. Gömöri János monográfiájában utal további fogaskerékmintás cserepekre is, azonban azok leletkörnyezete nem egyértelmű, illetve az általa hivatkozott táblán nem

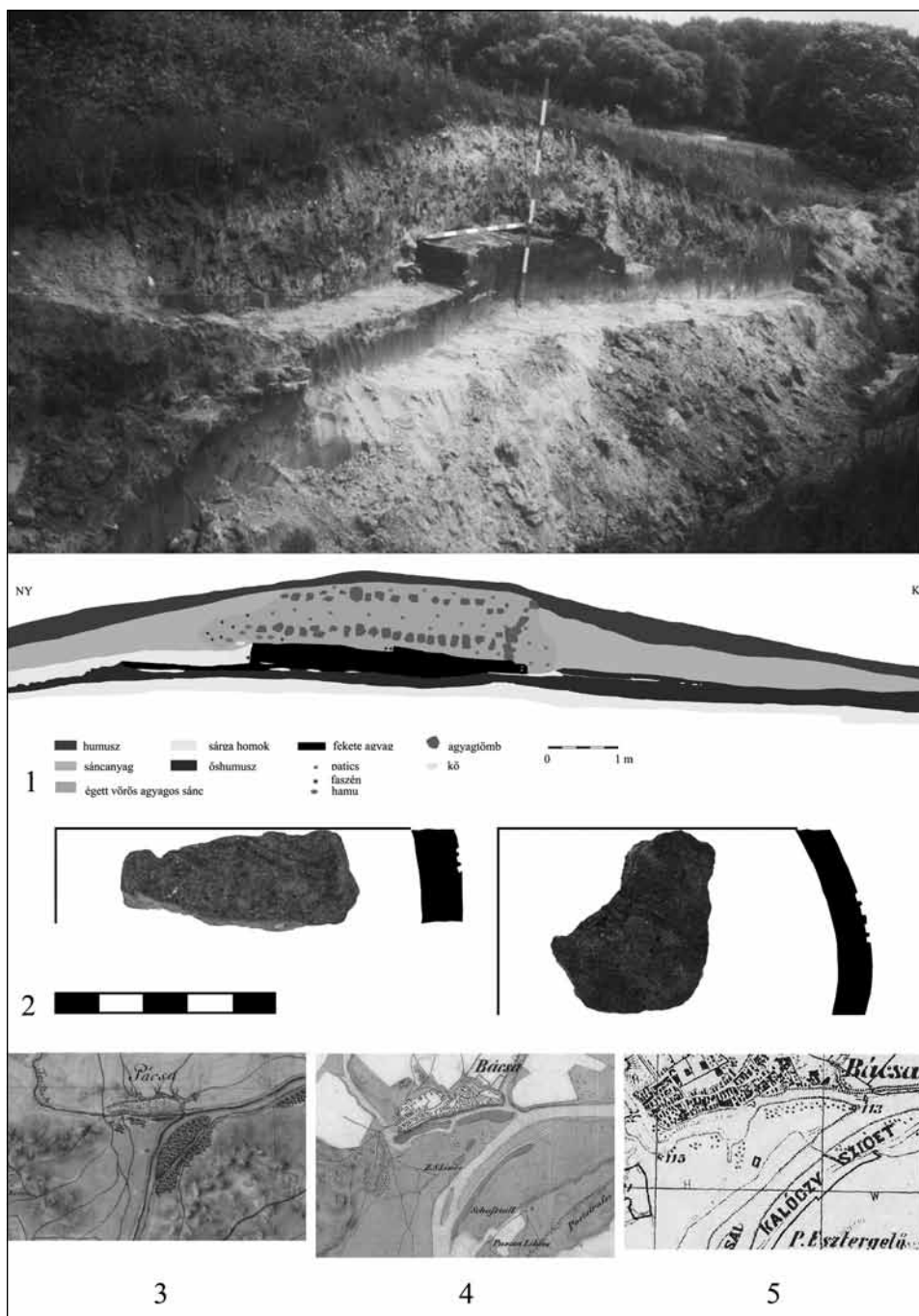
zö megtelepedés nyomát dokumentálták volna. Ily módon Sopronban a sánc alatt húzódó 10. századi településréteg feltételezett léte nem szolgálhat érvként a sánc 11. század eleji keltezése mellett.

Míg a mosoni sánc átvágásából csupán egyetlen jellegzetlen cseréptöredék ismert,⁶⁴ a fentebb bemutatott Győrkáptalandombi ásatáson pedig egyelőre nem sikerült biztosan lokalizálni a sáncot magát, addig a soproni sánc számos átvágása során több helyen is került elő – ha nem is nagy mennyiségű – kerámiaanyag a sánc betöltéséből, sőt a sánc megújítását igazoló, leletanyaggal keltezhető rétegeket is sikerült feltárni.

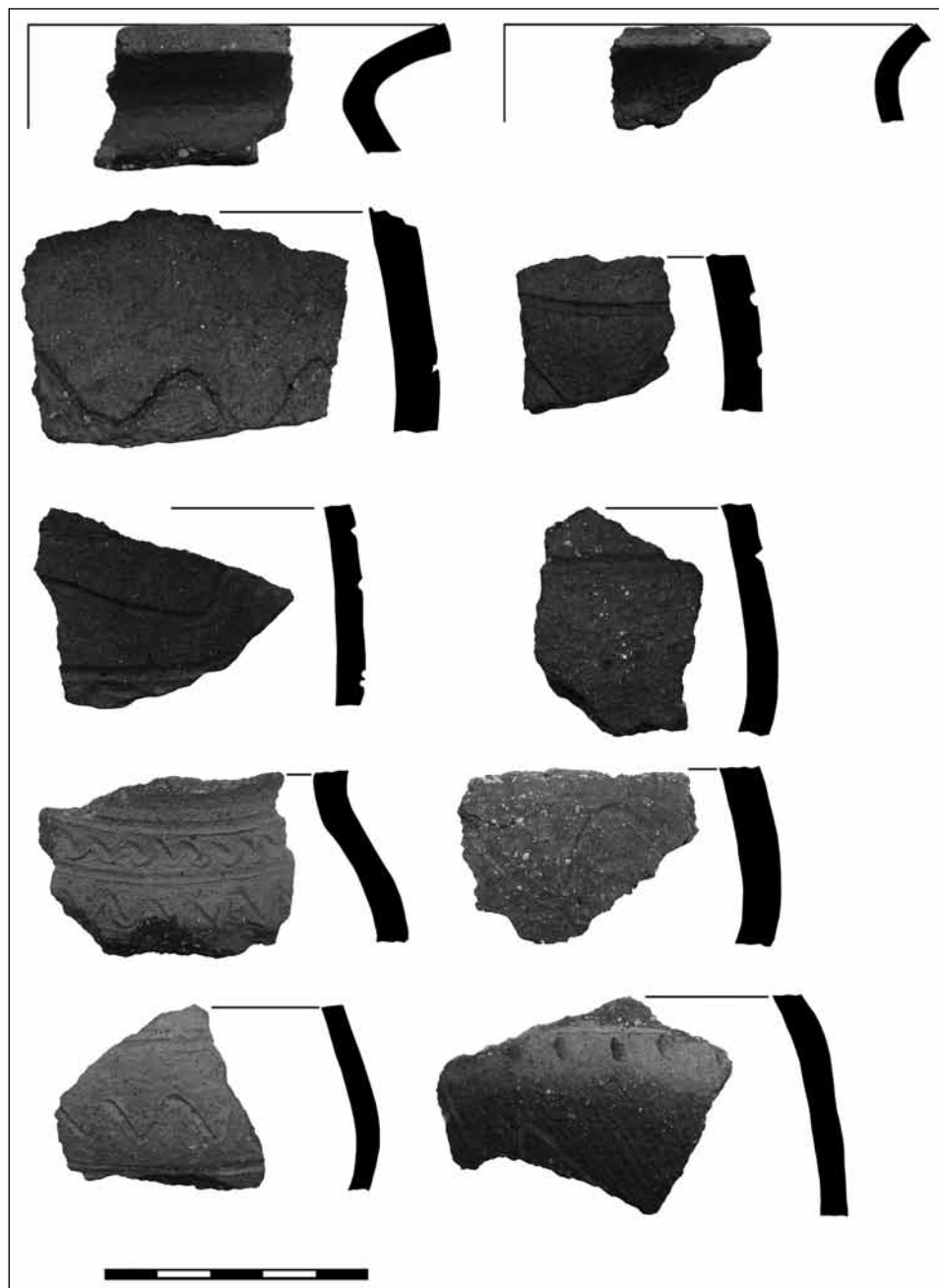
Tomka Péter 1967. évi, Templom utca 14. alatt végzett ásatásából biztosan a korszakhoz tartozó leletanyag alig egy tucat cserepet jelent, hullámvonallal, hullámvonalköteggel, vonalköteggel díszített fazéktöredékeket (11. tábla). A sánc betöltéséből származik többek között egy olyan töredék, amely az egyik Szakony-Békástó lelőhelyről előkerült töredékkel mutat olyan fokú

64 Ezúton szeretném megköszönni Tomka Péternek, hogy a leletanyag megtekintésére lehetőséget nyújtott.

65 GÖMÖRI 2002. 118., MÁRTON 1982. 245. A lelőhelyről került elő fogaskerékmintás töredék is!

8. tábla 1. A bácsai sáncátvágás (1987), északi metszet; 2. a sánc földjéből származó 9–10. századi leletanyag; 3. a lelőhely az 1. katonai felmérésen (1782–1785); 4. a lelőhely a 2. katonai felmérésen (1806–1869); 5. a lelőhely a 3. katonai felmérésen (1869–1887)

9. tábla A soproni sánc alatti fekete réteg felső feléből származó kerámialeletek, amelyeket az ásató, Tóth Sándor hullámvonalas kerámiaként írt le és a 10–11. századra keltezett (az azonosítás az ásatási dokumentáció, a zacskófeliratok és Tóth Sándor hagyatéka alapján történt)

található ez a díszítéstípus.⁶⁶ Ha erős bizonyítékként egyelőre az említett adat nem is szolgálhat, mindenesetre felkelti a gyanút, hogy a soproni sánc valóban a 10. század után épülhetett. Az érvelés gyenge pontja nem a díszítéstípus keltezéshetősége – hisz épp ez az egyetlen viszonylag biztos fogódzópontunk a kerámia-kronológiában, a 11. század előtt nem jelenik meg a típus; hanem a leletanyag mennyisége, azaz, hogy egyetlen ilyen cserép áll rendelkezésre.

Tóth Sándor már említett, közöletlen Sopron-Városház utcai feltárásán dokumentált a sánc belső sávjában egy ja-

10. tábla Fénykép az ásató által meghatározott hullámvonalas kerámia csoport egy részéről.
(MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, Tóth Sándor hagyatéka, a leletanyagra vonatkozó feljegyzések dossziójából, ltsz.: C-I-213-39.)

vításként értelmezett meszes konglomerátum-réteget, amelyből többek között fogaske-rékmintás cserepek kerültek elő (14. tábla).⁶⁷ Ez az adat egyértelműen az objektum építési korának terminus ante quemjeként szolgál. Hozzá kell tennem, míg a díszítéstípus 11. századi megjelenését viszonylagos biztonsággal állíthatjuk, felső kronológiai határát pontosabban egyelőre nem tudjuk megállapítani.

A soproni sánc példája reprezentálja leginkább a tárgyalta keltezési módszer biztosított lehetőségeket. Alapvető, hogy sajnálatos módon csekély mennyiségű leletanyag áll csupán rendelkezésre, amely magában hordozza az alulreprezentáltság veszélyét. A sáncok kronológiája szempontjából alapvető kérdést, miszerint a 10. század folyamán, avagy az államalapítás után épülhetett-e fel a sáncvár, egyetlen jó keltező értékkel bíró díszítéstípus dönthetné csak el. Fel kell hívjuk a figyelmet arra a tényre is, miszerint Sopronban és környékén nincs tudomásunk kora Árpád-kori bográcsleletről, ami nyilvánvalóan nem kronológiai hiást, mint inkább regionális mozaikosságot jelez. Ily módon a bográcsleletek hiánya a sánc betöltéséből illetve a sánc építését követő periódusból nem feltétlenül bír időrendi jelentőséggel.

Abszolút kronológiai kutatások

Az objektumok *érmével* való keltezése, bár biztos adatokon alapul, sajnálatos módon csupán néhány esetben lehetséges. Erre példa Nyitra (Nitra),⁶⁸ Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur)⁶⁹ és Doboka (Dăbâca) vára⁷⁰ – 11. század előtti keltezésre mindenesetre egyik sem utal. A dobokai IV. vártérségi templom körüli temetőjéről a közelmúltban megjelent

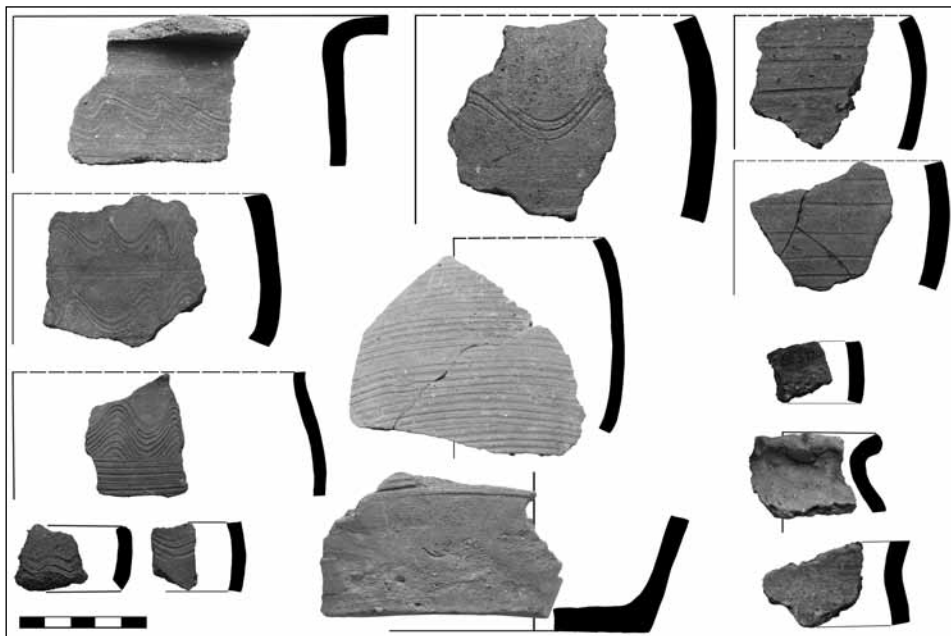
66 GÖMÖRI 2002. 90., 57. kép. A képen látható 1. cserép római kori.

67 TÓTH 1970. 51.

68 BEDNÁR 1994. 19.

69 BENKŐ 1994. 364.

70 GÁLL 2011. 51.

11. tábla Sopron-Templom utca 14., 1967. évi sáncátvágás:
a sánc betöltéséből származó középkori kerámia.

kismonográfiában Gáll Erwin kísérletet tett a lelőhely sáncainak és településeinek datálására is. A – nagyrészt közöletlen – dokumentáció és leletanyag alapján a kutató úgy véli, a vár kazettás szerkezetű periódusa I. András korához köthető.⁷¹ Gáll, függetlenül Buzás Gergely említett írásától,⁷² más argumentummal jutott erre a következtetésre.

Bóna István vetette fel azt a lehetőséget, hogy a várakhoz tartozó népesség, a várnép *temetőkronológiájának* felvázolásával a sáncok építési ideje meghatározható lenne, mivel úgy vélte, hogy a temetők kezdete nem tehető későbbre a várak építési koránál⁷³ Az általam tárgyalt területen ebből a szempontból az oroszvári (Rusovce) temető vehető számításba. Bóna szerint az itt állt késő római erődöt, Gerulatát, a 10–11. században ismét várként használták,⁷⁴ Anonymus azt az odatelepített ruténokhoz köti.⁷⁵ A közelmúltban feldolgozásra került Oroszvár-Wiesenacker dűlő 10–11. századi temető népességének etnikai azonosítása a ruténokkal semmiképp nem bizonyítható, harcos közösségre utaló fegyvermelléklet pedig nem került elő a lelőhelyről.⁷⁶ Az ásatással eddig még nem kutatott, ca. 700–800 m-re levő középkori várral (?) való összetartozása is erősen megkérdőjelezhető.

Mordovin Maxim a lengyel–cseh központokkal való monografikus összehasonlításában tért ki legutóbb erre a kérdésre a legújabb eredmények tükrében. A kelet-közép-európai országok sáncainak dendrokronológiai keltezési adatai arra utalnak, hogy a soros

71 GÁLL 2011. 51., 54., 35. kép.

72 BUZÁS 2006.

73 BÓNA 1998. 18–19.

74 BÓNA 1998. 26–27.

75 PAIS 1977. 131.

76 HORVÁTH–MERVA–TOMKA S.A.

12. tábla 1. Szakony-Békástó, 6-7-8. kohók közötti munkagödör betöltéséből származó fazékoldal-töredék, ltsz.: SM 86.6.85.; 2. Sopron-Templom utca 14., az 1967-es sáncátvágásból származó fazékoldal-töredék, ltsz.: SM 68.9.166.

temetők akár fél évszázaddal is megelőzhetik az első építkezéseket. Mordovin azonban felhívta a figyelmet a keltezési módszer buktatóira is, az előzmények létre (sánc alatt húzódó település, az ahhoz tartozó népesség temetője), a soros és a templom körüli temetők egyidejű használatára, a kutatottság egyenetlenségére, s mindezek alapján úgy véli, hogy a soros temetők nyitásának és a sáncok építésének ideje között semmilyen kapcsolat nem igazolható.⁷⁷

Végül számba kell vennem a lelőhelytípus *természettudományos keltezését*, s ezen belül kiemelten foglalkozom az archeomágneses mérések eredményeivel. Itt hangsúlyosan tudatosítanunk kell azon alapvetést, miszerint az archeomágneses adatok abszolút dátumokhoz rendelése régészeti datáláson (sok esetben tehát a kerámiakronológián) alapul!⁷⁸

Gömöri János tevékenységének köszönhetően a kora Árpád-kori sáncok kiegészésének keltezésére *archeomágneses mérések* is történtek, két erősség esetében is, Darufalván és Sopronban. Meg kell említenünk, hogy ebben az esetben a régészeti és az archeomágneses vizsgálat nem ugyanazt az időpontot célozza meg: az előbbi a sánc építésének, az utóbbi a sánc utolsó kiegészésének, pusztulásának korát kívánja felderíteni. Darufalva esetében a régészeti keltezés a dokumentáció hiányos volta miatt nem állhat oly biztos alapokon, hogy rövidebb időszakra datálhassuk az objektumot. A multidiszciplináris együttműködéssel azonban itt ¹⁴C és termolumineszcens-keltezés is történt az archeomágneses módszer alkalmazása mellett. A kalibrált adatok mindhárom korhatározási módszerrel végül oly széles időintervallumot adtak meg, melyet a régészeti megfigyelések már korábban valószínűsítettek. Emellett a kiértékelt mérések alapján is megerősödni látszik azon megállapítás, miszerint a sáncokat nem tudatosan égették ki, ugyanis a kivágott fából vett minta, illetve az égetett agyagobjektumból vett minta kora közt kicsi az átfedés. A tárgyalat módszer, a kutatás korai szakaszát tekintve, ukrán, bolgár és francia adatokból interpolált

77 MORDOVIN 2010. 100.

78 MÁRTON-FERENCZ 2006. 484., MÁRTON 2010. 116., MÁRTON 2011. 546.

13. tábla Sopron-Templom utca 14.,
az 1967. évi sáncátvágásból származó
fűzőkoldal-töredék, ltsz.: SM 68.9.220.

eredményeket adott, így a darufalvi sánc archeomágneses keltezése a 910–1050 közötti időszakot eredményezte.⁷⁹

A sokat kutatott soproni sánc régészeti keltezése egy korábbi közlésben még 10. század,⁸⁰ Márton Péter közlésében viszont már akkor 11. század.⁸¹ Az archeomágneses mérések eredménye (a Templom utca 20. területén kutatott sáncrészlet alapján) a 11. század második fele.⁸² Az eredményeket kiértékelő Gömöri János gondolatmenete az, hogy ahol a ¹⁴C és az archeomágneses illetve termolumineszcens koradatok érintkeznek illetve átfedés van, az az időszak a kiégetetlen sánc kora, ami megközelítőleg a sánc építésének időszakát jelöli.

Ezt az időszakot, az adatok tükrében, az ezredforduló környékén látja.⁸³ A publikált mérési eredmények alapján azonban ez számomra nem nyilvánvaló, így az ismertetett következtetés mögött véleményem szerint egy prekonceptió és a minél pontosabb keltezés kényszere sejlik.

Végül egy rövid kitekintés erejéig szólok két nyugat-szlovákiai objektumról, a pozsonyi (Bratislava) és a bényi (Bina) sáncok kronológiájáról. A 2005–2010 közt folytatott szlovák-német projekt keretében végzett ¹⁴C és dendrokronológiai vizsgálatok szerint a pozsonyi sáncból származó famaradványok közül a legfiatalabbat 992-ben vágták ki,⁸⁴ s ez a tény véglegesen cáfolta vár morva voltát.⁸⁵ A projekt keretein belül végzett vizsgálatok emellett meglepő adatokkal is szolgáltak, a természettudományos keltezési eredményekre alapozva a várépítés 4 periódusát állapították meg, a 8. századi avar háborúktól a 10–11. századi időszakig.

Különösen érdekes számunkra a bényi objektum, amelyet a stratigráfiai viszonyok alapján a szlovák kutatás korábban a 9. század második fele és a 12. század második fele közé datált.⁸⁶ A sánc alatt húzódó települést a kerámia (nyugati szláv díszítéstípus⁸⁷) és a fémleletek alapján (kiemelten fontos a 3/62-es sír vasrúdlete⁸⁸) egyértelműen a morva periódusra tehetjük – e meggyőződésem mögött a bácsai leletanyag kiértékelése áll. Az objektum terminus ante quemjét pedig egy, a sáncba vágott, IV. István éremmel datált objektum adja meg.⁸⁹ Az utóbbi években végzett ¹⁴C vizsgálatok alapján – melyek a sánc fakonstrukciója hiányában a sáncot megelőző, annak építésével egykorú, illetve a sánc-

79 GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKÓ 1994. 36–38.

80 GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKÓ 1994. 60., 1. táblázat, később javítva: GÖMÖRI 2002. 91.

81 MÁRTON 1996. 390.

82 GÖMÖRI 2002. 67., 254. jegyzet.

83 GÖMÖRI 2002. 92., 58. kép, 93.

84 HENNING–RUTTKAY 2011. 272–273.

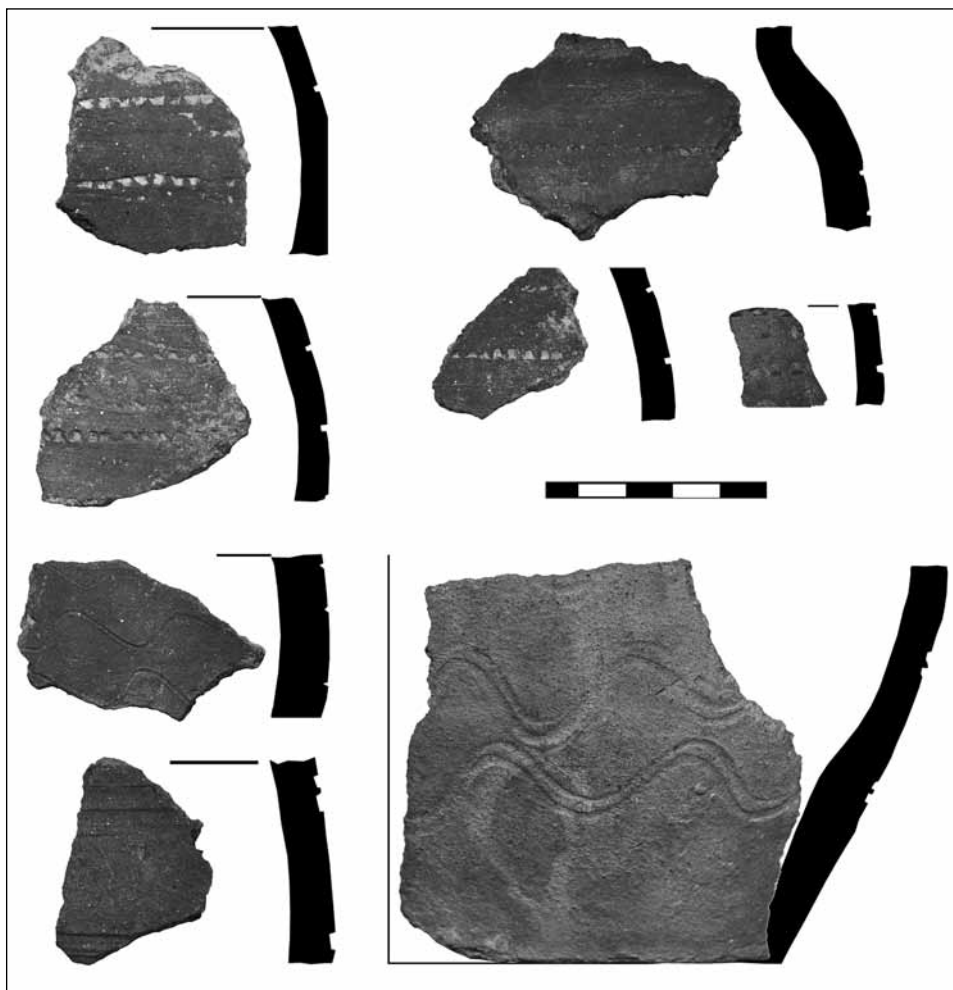
85 ŠTEFANOVČOVÁ 1975. 21.

86 HABOVŠTIAK 1966. 484.

87 HABOVŠTIAK 1966. 460., 24. ábra, 3., 29. ábra, 8.

88 HABOVŠTIAK 1966. 16. tábla.

89 HABOVŠTIAK 1966. 457., 1–5.

14. tábla Sopron-Városház utca (1970, U/1. szelvény), a sánc belső sávjában elhelyezkedő meszes konglomerátumból származó kerámialetek.

ba beleásott sírok és telepobjektumok faanyagán történtek – 750–850 között határozzák meg az építmény kezdeteinek korát.⁹⁰

S itt kell visszacsatolnunk a kerámiakeltezési problémákhoz. A tanulmány elején említett, a kézikorongolt cserépbogrács körül kialakult kronológiai vita kapcsán épp a bényi sánc alatt húzódó település egyik házának edényperem-töredéke⁹¹ jelentette a típus 10. századi megjelenését bizonyító leletet.⁹²

90 HENNING–RUTTKAY 2011. 278.

91 HABOVŠTIK 1966. 25. tábla, XIII/63. szonda, 5. ház, 29. tábla, 3.

92 TAKÁCS 2009. 237.

Összegzés

Be kell látnunk, hogy az eddig megfigyelt rétegek kerámiaanyagának elemzése alapján nem dönthetjük el, hogy a kérdéses várakat a 10. században, az államalapítás korában, avagy fél évszázaddal később építették. Emellett feltétlenül szem előtt kell tartanunk az a megállapítást, mely szerint nem is feltétlenül egy időben való építési kampányként kell elképzelnünk a sáncvárak emelését.⁹³ A sáncok kerámiával való keltezésének nehézségei egyrészt a sáncokhoz kapcsolható leletanyag csekély mennyiségéből fakadnak, mely növeli az alulreprezentáltság lehetőségét, másrészt a korszak kerámiaanyagának keltezési lehetőségeiből. Így a szerencsés leletegyüttesnek számító fogaskerékmintás kerámiatöredékek kivételével, melyek a 10. század utáni datálást valószínűsítik, egyelőre kerámiával nem tudjuk az egyes sáncvárak építési korát pontosabban meghatározni. Így a gondolatmenetet megfordítva, kellő optimizmussal csak abban reménykedhetünk, hogy a hazai sáncvárak keltezése a jövőben olyan objektív keltezési módszerrel is lehetővé válik, mint a dendrokronológia, melynek eredményei alapjául szolgálhatnak majd a kerámiakronológia pontosításához is.

IRODALOM

- Arcanum 2004 Az Első Katonai Felmérés – Magyar Királyság. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.
- Arcanum 2005 A Második Katonai Felmérés – Magyar Királyság és a Temesi Bánság. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2005.
- Arcanum 2007 A Harmadik Katonai Felmérés – Osztrák–Magyar Monarchia, 1:75.000. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007.
- BEDNÁR 1994 BEDNÁR, PETER: Befestigte Sitze im Umkreis von Nitra und Starý Tekov im 9–12. Jh. In: *Castrum Bene 7. Burgen und Siedlungsstruktur*. Hrsg. Ruttkay, Alexander–Ruttkay, Matěj–Bednár, Peter. Nitra, 2004.19–20.
- BENKŐ 1998 BENKŐ ELEK: A középkori Arad. In: *Az aradi vár története*. Szerk. Mészáros Károly. Budapest, 1998. 7–41.
- BENKŐ 1994 BENKŐ ELEK: Kolozsmonostor. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 363–364.
- BÓNA 1998 BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.
- BÓNA 2001 BÓNA ISTVÁN: Várak Szent István korában. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.* Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 2001. 101–106.
- BUZÁS 2006 BUZÁS GERGELY: 11. századi ispáni várainkról. In: *”Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 43–53.

- DÉNES 1996 DÉNES JÓZSEF: Nyugat-Dunántúl a 10. században. Kísérlet a helynevek értelmezésére. *Vasi Szemle*, 50. (1996) 357–370.
- FILEP 2003 FILEP ANTAL: Térképek vallomása Győr megye néprajzáról, tájtörténetéről és környezeti kultúrájáról. In: Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. 23–70.
- GÁLL 2011 GÁLL ERWIN: Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez. – The churchyard cemetery in Dăbâca/Doboka, castle area 4. Archeological Data on the Development of a North-Transylvanian County Centre in the 11–13th Centuries. Kolozsvár, 2011.
- GAZDAG 1965 GAZDAG LÁSZLÓ: Győr város térképei. *Arrabona*, 1965. 297–330.
- GECSÉNYI 1990 GECSÉNYI LAJOS: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1580–1616. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. Győr, 1990.
- GÖMÖRI 2002 GÖMÖRI JÁNOS: Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban – Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit. Sopron, 2002.
- GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994 GÖMÖRI JÁNOS–MÁRTON PÉTER–HERTELENDI EDE–BENKŐ LÁZÁR: Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sáncainak kormeghatározása fizikai módszerekkel. *Arrabona*, 31–33. (1994) 49–71.
- GYÖRFFY 1977 GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest, 1977.
- HABOVŠTIK 1966 HABOVŠTIK, ALOJZ: K otázke dataovania hradiska v Bíni. *SlovArch* 14. (1966) 439–486.
- HENNING–RUTTKAY 2011 HENNING, JOACHIM–RUTTKAY, MATEJ: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Hrsg. Macháček, Jiří–Ungerma, Šimon. Studien zur Archäologie Europas. 14. Bonn, 2011. 259–288.
- HEROLD 2004 HEROLD, HAJNALKA: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. *Varia ArchHung* 14. Budapest, 2004.
- HORVÁTH 2007 HORVÁTH ATTILA: Csepel-Nagy Duna sor. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medencében 10–11. századi régészeti kutatásban. Konferencia-rezümékötet. Budapest, 2007.
- HORVÁTH–MERVA–TOMKA S.A. HORVÁTH CIPRIÁN–MERVA SZABINA–TOMKA PÉTER: Oroszvár (Rusovce, SL) 10–11. századi temetője. In: Sötét idők rejtelei. 6–11. századi érdekességek a Kárpát-medencében és környékén. Nemzetközi régészeti konferencia. Békéscsaba, 2011. 01. 19–21. Megjelenés alatt.
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- KVASSAY 1982 KVASSAY JUDIT: Kerámia X–XI. századi sírokban. Bölcsész-doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 1982.

- LANGÓ 2010 LANGÓ PÉTER: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközelei (Vázlat). In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, [2010.] 257–285.
- LÁZÁR 1998 LÁZÁR SAROLTA: Kora-Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. *Opuscula Hungarica*, I. Budapest, 1998.
- MÁRTON 1984 MÁRTON PÉTER: A szakonyi vasolvasztó telep archeomágneses kora. In: *Iparrégészeti és archeometriai kutatások Magyarországon. Iparrégészet II.* Ed. Gömöri, János. MTA VEAB Ért. Veszprém, 1984. 243–248.
- MÁRTON 1996 MÁRTON, PÉTER: Archaeomagnetic directions: the Hungarian calibration curve. In: *Palaeomagnetism and Tectonics of the Mediterranean Region*. Eds. Morris, Antony–Tarling, Donald Harvey. London, 1996. 385–399.
- MÁRTON 2010 MÁRTON PÉTER: Archeomágneses keltezés. *Természet Világa*, 141. (2010/3) 116–119.
- MÁRTON 2011 Márton Péter: Keltezés archeomágneses módszerrel. In: *Régészeti kézikönyv*. Szerk. Müller Róbert. Budapest, 2011. 545–553.
- MÁRTON–FERENCZ 2006 MÁRTON, PÉTER–FERENCZ, EDIT: Hierarchical versus stratification statistical analysis of archaeomagnetic directions: the secular variation curve for Hungary. *Geophys. J. Int.* 164. (2006) 484–489.
- MERVA S.A. MERVA, SZABINA: The analysis of pottery from 10th–11th-century graves in the Carpathian Basin: technological and typochronological studies. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Eds. Balogh, Csilla–Doncheva-Petkova, Ljudmila–Türk, Attila. *Proceedings of the Bulgarian–Hungarian Meeting*, Sofia, May 27–28, 2009. Megj. alatt.
- MERVA–TOMKA S. A. MERVA, SZABINA–TOMKA, PÉTER: Bácsa-Szent Vid domb, eine Siedlung vom 9–10. Jahrhundert entlang der Mosoner Donau. In: *Siedlungen aus dem 8–11. Jahrhundert im Karpatenbecken*. Ed. Takács, Miklós. RGZM, Mainz. Megjelenés alatt.
- MORDOVIN 2010 MORDOVIN MAXIM: A vártartomány-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. 10–12. századi központi várak a Cseh, Lengyel és Magyar Királyságban. PhD dolgozat. Kézirat. Budapest, 2010.
- NÉMA 2003 NÉMA SÁNDOR: Vázlat Győr vármegye településhálózatának átalakulásáról 1526–1720 között. In: *Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken*. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. 71–88.
- NÉMETH 1977 NÉMETH PÉTER: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. *ArchÉrt* 104. (1977) 209–215.
- NÉMETH 1985 NÉMETH PÉTER: Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: *Középkori régésztünk újabb eredményei és időszakos feladatai*. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Budapest, 1985. 105–114.

- NOVÁKI 1952 NOVÁKI GYULA: Bácsa-Szent Vid domb. Terepbejárású jelentés. Magyar Nemzeti Múzeum, Ad. Ltsz. 358.
- NOVÁKI 1976 NOVÁKI GYULA: Árpád-kori sánccvár a bácsai a Szent Vid dombon. *ArchÉrt* 103. (1976). 116–125.
- NOVÁKI–SÁNDORFI 1981 NOVÁKI, GYULA–SÁNDORFI, GYÖRGY: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. *ActaArchHung* 33. (1981) 133–180.
- NOVÁKI 1988 Nováki Gyula: Várépítészeti Magyarország a X–XI. században. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc–Kardos József. Budapest, 1988. 144–150.
- NOVÁKI–TOLNAI 2010 NOVÁKI GYULA–TOLNAI GERGELY: Napóleon-kori sánccerődök Ács és Nagyigmánd térségében. *Castrum*, 12. (2010/2) 71–102.
- PAIS 1977 ANONYMUS: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford.: PAIS DEZSŐ. Budapest, 1977.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri főapátság története. 1526–1598. A Győri Főkapitányság és háterszága a 16. században. Győr, 1999.
- REISZIG 1908 REISZIG EDE: Győr vármegye és város története. In: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Szerk. Borovszky Sámuel. Budapest, 1908.
- SÁNDORFI 1985 SÁNDORFI GYÖRGY: Korai váraink típusvizsgálata. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Budapest, 1985. 159–173.
- SÁNDORFI 1989 SÁNDORFI GYÖRGY: Várak a X. században Magyarországon. (Észrevételek Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon c. munkájához.) *Műemlékvédelem*, 33. (1989) 19–26.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1975 ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana: Bratislavský hrad v 9–12. storočí. Bratislava, 1975.
- SZABÓ 1938 SZABÓ KÁLMÁN: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. –Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene. Budapest, 1938.
- SZÖKE 1955 SZÖKE BÉLA: Cserépbográcsaink kérdéséhez. *ArchÉrt* 82. (1955) 86–90.
- TAKÁCS 1986 MIKLÓS TAKÁCS: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia ArchHung* 1. Budapest, 1986.
- TAKÁCS 1993 TAKÁCS MIKLÓS: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendezésére). – Die präzisere Chronologie der Árpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials). *HOMÉ* XXX–XXXI/2. (1993) 447–487.
- TAKÁCS 1996a TAKÁCS, MIKLÓS: Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *ActaArchHung* 48. (1996) 135–195.
- TAKÁCS 1996b TAKÁCS MIKLÓS: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája. – Die Keramik des 10–11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém. *Acta Musei Papensis*, 6. (1996) 329–350.

- TAKÁCS 2009 TAKÁCS, MIKLÓS: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterung zu zwei chronologische Tabellen. *ActaArchHung* 60. (2009) 223–252.
- TOMKA 1976 TOMKA, PÉTER: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. *ActaArchHung* 28. (1976) 391–410.
- TOMKA 1987 TOMKA PÉTER: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncváarak történetéhez. *SSz* 41 (1987) 147–155.
- TOMKA 2000 TOMKA PÉTER: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk. Horváth J. Győr, 2000. 9–20.
- TOMKA 2010 TOMKA, PÉTER: Teil eines Gräberfeldes aus der Karolingerzeit von Himod, Flur Káposztás. *Antaeus*, 31–32. (2010) 199–224.
- TOMKA 2011 TOMKA PÉTER. 10. századi település a győri Vagongyár területén. In: Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. Szerk. Kolozsi Barbara–Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011. 267–305.
- TOMKA G. 2002 TOMKA GÁBOR: Egy 16–17. századi tarisznyavár: Győrszentiván-Andrásvár. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. 143–144.
- TÓTH 1968 TÓTH SÁNDOR: Jelentés a Sopron-Városház utcai ásatásról (1968) XI. 16. SMRA 1007.
- TÓTH 1969 TÓTH SÁNDOR: Sopron, Városház u. (Kino). *ArchÉrt* 96. (1969) 259.
- TÓTH 1971 TÓTH SÁNDOR: Sopron, Városház u. ((Mozi) (Győr-Sopron vm.)) *Régészeti Füzetek*, 1971. 51–52.
- TÓTH 1971b TÓTH SÁNDOR: Összefoglaló jelentés a Sopron-Városház utcai ásatásról. (Lebontott mozi telke, 1967–71). SMRA 1006.
- VÉGH 2000 VÉGH FERENC: Egy római burgustól Szent Viden át Likócsig. A Győr árnyékában meghúzódó település kétezer éves története. Győr, 2000.
- VENDE 1908 VENDE ALADÁR: Bácsa. In: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Szerk. Borovszky Sámuel. Budapest, 1908. 19.
- VERESS 1987 VERESS D. CSABA: Napóleon hadai Magyarországon. Budapest, 1987.
- WOLF 1996 WOLF MÁRIA: A borsodi földvár. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 1996. 242–254.
- WOLF 2001 WOLF MÁRIA: Északkelet-Magyarország ispáni várai. *HOMÉ* XL. (2001) 179–198.
- WOLF 2003 WOLF MÁRIA: Adatok 10. századi edényművészeti körhöz. A borsodi leletek tanúságai. *HOMÉ* XLII. (2003) 85–108.
- WOLF 2008 WOLF MÁRIA: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megeszékelyünk. PhD dolgozat. Kézirat. Budapest, 2008.
- ZSOLDOS 2001 ZSOLDOS ATTILA: Szent István vármegyéi. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27. Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 2001. 43–54.

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae
ArchÉrt	Archeológiai Értesítő
Geophys. J. Int.	Geophysical Journal International
HOMÉ	Herman Ottó Múzeum Évkönyve
MTA VEAB Ért.	A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője
RGZM	Römisch–Germanisches Zentralmuseum, Mainz
SlovArch	Slovenská archeologia
SMRA	Soproni Múzeum Régészeti Adattára
SSz	Soproni Szemle
Varia ArchHung	Varia Archaeologica Hungarica

